

Володимир Ільїн

ІЛЬЇН Володимир Васильович — доктор філософських наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету. Сфера наукових інтересів — історія вітчизняної і зарубіжної філософії.

«СОФІЙНИЙ ГУМАНІЗМ» В КОНТИНУАЛЬНОСТІ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ RATIO

Поступальний розвиток суспільства потребує методологічного усвідомлення проблеми подальшої перспективи його цивілізаційної самоідентифікації. Мова йде про гуманізм, цінності якого *повинні* складати підґрунтя суспільно-політичних процесів. Проте під тиском глобалістських тенденцій, трансмутацій економіки, політики, культури гуманістичне мислення почало втрачати свій зміст, поступатися прагматично-об'єктивістським визначенням буття.

Філософська думка другої половини ХХ ст., аналізуючи кризу гуманізму, в першу чергу критикує його класичні форми, застерігаючи від володарювання «нігілізму та мізантропії» (М.Тізон-Браун). Критика старого гуманізму велася в двох основних напрямках: значення *Cogito* Декарта переосмислював М.Гайдеггер, а *Логоса* досократівської філософії — Ж.Дерріда, Ж.Дельоз, М.Фуко та ін. Вплив М.Гайдеггера і радикально інтерпретованого ним Ф.Ніцше ставить поза законом будь-яке вчення про духовну спадкоємність, прогрес і раціональність. Мова вже не йде про виправлення (чи доповнення) наївних крайнощів антропологів минулих століть, які вбачали мету біологічної еволюції в створенні людини, а мету цивілізаційного прогресу — у винайдені та впровадженні демократії західного типу. В «Археології знання» (1969) М.Фуко закликає відмовитись від будь-якої ідеологічної спадкоємності, подаючи історію філософської думки у вигляді нагромадження суперечливих ідей. Цей, здавалось би, парадокс дозволяє покінчити з наївними поняттями, що виходять з романтизму, сентименталізму та міфів історизму ХІХ ст. Але що ж в такому випадку є тією «вічною цінністю», на основі якої можна і надалі розвивати гуманізм, а разом з ним духовність і культуру?

Гуманізм — складне й суперечливе явище, його історія наповнена злетами і падіннями. Процес народження Людини був тяжкий, обтяжений трагедіями і розчаруваннями. Проте живильне джерело всеохоплюючої мудрості завжди рятувало від тиску соціально-економічних умов, жорстокості традицій, варварства, забобонів тощо. Відомо, що «свідомством народження» людини-особистості в Давній Греції є перемога розумного Тезея над чудовиськом, хитромудрого Одісея — над Циклопом, розсудливого Едіпа — над Сфінксом. У Софокла Афіна в промові перед ареопагом рятує Ореста від лютих Фурій, що символізує перемогу Богині Розуму над силами п'їтьми. Сенс послань давніх греків (що в іонічний період прагнули до точного знання, а, починаючи з Сократа, міркували про сутність людини, її можливостях, добродійностях), можна сформулювати як усвідомлення свого «Я», самовладання, збереження гідності перед лицем Долі, коли гармонічно поєднується «посмішка щастя і трагічна свідомість».

У епоху середніх віків йде болісний процес поєднання античної мудрості з принципом християнської «любові». Середньовіччя, незважаючи на величні готичні собори, лицарські романи, поезію трубадурів і мінезінгерів, доброту Франциска Ассизького, не могло стати епохою гуманізму, оскільки в цей період відсутні рівні можливості в досягненні «царства небесного» (в загробному житті). В античності ця нерівність визначалася мірою мудрості (розуму). Той, хто досягав статусу мудреця, вже протиставляв себе звичайним, буденним формам і способам діяльності. Тим самим з'являлася підстава для поділу на «розумних» (вибраних) і звичайних («нерозумних»). Якщо факт буття останнього був обумовлений способом життя і його результатом — успіхом чи невдачею, то відносно першого — «софоса» (мудреця) відразу виникло ряд питань. Вони стосувалися конкретизації поняття *розумної*

людини, що вимагало не тільки розширення категоріальної бази осмислення такого роду діяльності, але й встановлення права на особливість її статусу. Це був перший ступінь легітимації гуманізму.

Протистояння між розумом і його протилежністю — нерозумом (глупотою) чітко виявляється в дискусіях відносно призначення філософії. Думці Демокріта, який вважав, що сутність філософії («софії») полягає у багатовченості, протиставлялася платонівська проблема: до якої межі можна вважати філософію заняттям, гідним вільно народженій людині (вчити мудрості за гроші, як це робили софісти, вільному афінянину було гидко і образливо)? Де та міра, дотримуючись якої філософія може претендувати на досягнення ушанованої й освяченої божественним авторитетом «софії», а переступивши яку, неминуче перетвориться в ганебне, презирливе «ремесло»? Але міру цю визначити дуже непросто, оскільки потрібно зрозуміти, в чому полягає розрив між розумом і глупотою, ремеслом і творчістю.

Оволодіти ремеслом нелегко, майстерність вдосконалюється, навички стають витонченими; але ремісник, захоплений своєю спеціальністю, нічого не встигає помітити навколо, його судження (навіть про власне ремесло) неминуче страждають професійною обмеженістю. Так Платон устами Сократа попереджає про обмеженість «професійного кретинізму», який при спробі робити певні теоретичні узагальнення стає не чим іншим, як глупотою. Всупереч їй мудрість, яка виступає в ролі філософії, вміщує в собі здатність до розуміння глибинної сутності речей і явищ.

Важливо, що при обговоренні специфіки філософського знання в платонівських діалогах слова наука (епістеме), мистецтво (техне), мудрість (софія), ремесло-діяння (деміургія), вживаються здебільшого разом, тобто одне замість іншого. Мудрість є поєднанням всіх цих модусів *розумної* діяльності людини. Специфіка ж філософської мудрості в тому, що вона є неповним знанням ремесла, і хоча обмежується лише поверховим знайомством, проте з багатьма знаннями і вміннями. Тим самим вона набуває статусу основи для узагальнень і співставлень, горизонт її ширше, а висновки глибші; те ж саме ремесло філософ розуміє проникливіше, чим вузький спеціаліст.

Але для конкретної дії знання ремесла більш потрібне. Тому спеціалізації вимагає кожна справа: справедливість, розсудливість, добродійність також є привілеєм спеціалістів; цар, тиран, економіст, землероб, ремісник мають певне місце в суспільстві завдяки своїй професійності. Проте порівняння з філософією — не на їхню користь. Висновки, узагальнення, які можуть бути зроблені з позиції окремого ремесла, завжди будуть неповними, обмеженими. Той, хто буде з таких позицій їх робити, цілком відповідає статусу людини *нерозумної*. Отже, визначилася лінія водорозділу між глупотою і мудрістю.

Кожний, хто знає своє ремесло, буде розумно, логічно, переконливо, аргументовано захищати власну позицію на рівні свого життєвого досвіду і конкретних знань. Проте знання по-справжньому глибоке, незалежне від чужих думок, переконань, від суєтної боротьби честолюбств може надати людині тільки мудрість («софія»). Вона долає ілюзії, привиди («ідоли» Ф.Бекона), досягає дійсного знання, сутності речей. Що є справедливість сама по собі, благо саме по собі? Цими запитаннями і вразив Сократ громадян Афінів. Знати, що ти нічого не знаєш, — це ще не все благочестя Сократа. *Прагнути до знання, але істинного, а не уявного, невтомно прагнути до істини, але божественної, а не суєтної, бути другом мудрості, ніколи не вважаючи себе розумником, — ось мудрість платонівського Сократа.*

Свою епоху Сократ наповнює глибоким особистісним змістом. Його творчість є пізнанням смислу світу, а не конструюванням знань про нього. Тим самим *розум* не затьмарює, а *освітлює* буття, воно стає ясним, зрозумілим, людина в ньому стає історичною особистістю, а не об'єктом маніпуляцій. Сократ наполегливо повторював, що ніколи не був нічим вчителем, — скоріше всього так воно і було: *Сократ не вчив, але у Сократа вчилися, хто чому міг і хто чого хотів*. Тим самим свавілля пізнання істини, властивого для софістів, протиставляється одкровенню свого «Я», а гуманізм починає набувати специфічних рис, виокремлюючись в позицію мислення і дій.

Гуманізм Сократа намагається показати окремішність індивідуальності за її здатність,

здібність до *мислення розумного*. Щиро впевнений, що навчити мудрості, як ремеслу в майстерні, неможливо, Сократ вважає, що мудрим людину робить «внутрішній бог» («демоній»), який допомагає набувати уроки з досвіду попереднього життя; досвід сам по собі навчити не може, і різні люди із схожих поворотів долі роблять для себе різні висновки. Ця здатність — особливість одиничного, індивідуального розуму, який свою життєву мудрість може передати хіба що близькому другу, тобто тому, хто може зрозуміти. Ним може бути рівна по такому ж способу мислення і розуміння людина. Отже, ще однією рисою мудрості є комунікація, мистецтво розуміння.

Міркування Сократа робили епоху *часом людини*, в силу чого буття ставало невичерпним в смисловому плані, цілісним в його єдності із Космосом. Розум визначає не просто прогрес гуманізму, *але світ людини в його історичному вимірі*, який ми називаємо європейською цивілізацією. Ніхто не міг передбачити теперішнього стану суспільства, в якому «філософія постмодернізму, що прийшла на заміну «конструктивістським» філософіям минулого, розмонтувала сучасний світ до повної ідеологічної безструктурності, до безформності, до світоглядного розпаду, до відсутності будь-яких зрозумілих істин, до стану цвинтару, де вже немає нічого цілого і живого, але будь-яка річ або ідея розповсюджують запах тління» [5, с.139]. В античності спостерігається становлення віри в розум і мудрість людини. Пошук співмірності між «софією» вибраних богами мудреців і «софією» творців-ремісників сприяв узгодженню групових та особистих інтересів в суспільному ідеалі, в позбавленні хаотичного руху соціуму, що робило його осмислено активним, а гуманізм — телеологією людського буття. Отже, наступна риса гуманізму — розумно обґрунтоване майбутнє.

У Сократа, а через нього у всій античній філософії майбутнє існує, воно — реальність. Навіть знамениті останні слова мислителя, сказані після вироку суддів: «Але вже пора йти звідси, мені — щоб померти, вам — щоб жити, а що з цього краще, ніхто не відає, крім бога», свідчать про віру мислителя в майбутнє *хорошої людини* (а нею може бути тільки той, хто розумний), з якою нічого поганого не буває ні при житті, ні опісля: боги не перестають турбуватися про її справи [4, с.94]. У Платона майбутнє пов'язане з ідеальною державою, філософія Арістотеля надає широку палітру уявлень подальшого існування світу речей і світу людей через проникливе розрізнення дійсного і можливого, причому дослідження можливого, вважає мислитель, є заняттям, яке більше відповідає смислу філософії (мудрості), чим тривала оповідь про те, що є в дійсності.

Майбутнє як смисл — одне з найголовніших досягнень античної філософії. Незалежно від його конкретної конфігурації, воно є тим духовно-психологічним позитивом, який гармонізує соціум. Майбутнє як осмислене буття виступало альтернативою безладдю, хаосу, дисгармонії суспільного життя, що породжувалися в першу чергу лжемудрістю тих, хто виступав з позицій всезнайства, тих, хто був позбавлений божественного розуму. Такого роду установка відіграла роль основного чинника в побудові різних за формою соціально-культурних утворень, визначивши гуманізм як основну інтенцію «софії». Домінантою змісту в них постійно була інтелектуальна насиченість, котра в кожний конкретний соціоекономічний період реалізовувалась у творчості видатних мислителів, вибранців «світового духа». Як очікування «ідеального» суспільства, «точки смислової конвергенції», «бога», про який говорив Тейяр де Шарден (причому не так важливо, реального бога або метафоричного), — «тільки майбутнє», проектуючи себе в сьогоденне, створює гуманний суспільний ідеал і тим самим впорядковує соціальний хаос, що спонтанно породжується» [5, с.141]. Без узгодженості з майбутнім будь-які дії набувають випадкового характеру. Прикладом може бути той чи інший перехідний період, який, фактично, не має часу, бо в ньому втрачено смисл подальшого життя. У смисловій пустоті позачасовості деградують всі культурні і соціально-економічні проекти. Що, власне, і дозволяє стверджувати, що *софія* античного філософського мислення, головна проблема діалогів Сократа, є не просто антиподом глупоти чи безглуздих дій, а попередженням про небезпеку, яку несе в собі псевдомудрість.

Софія, вроджена властивість кожної творчої особистості (деміурга), дозволяє користуватися незмінним суцільним ейдосом як зразком для створення будь-якої речі,

повідомляючи відповідний їй призначенню вид і пристосованість, — тоді його творіння буде прекрасним [3, с.376], — так міркує платонівський Тімей. Цим самим виникає переконаність в незмінній, вічній силі не просто духовного, а *розуміння*, яке є результатом мудрості, а не простого спостереження. Останнє характерне для недосконалої істоти, котра користується в своїй діяльності готовими зразками, що робить цю діяльність *репродуктивною*, тобто бездумною. Відмінність розуму від глупоти, мудрості від поверхового, примітивного міркування показано в діалозі, де Діоген дорікає Платона в недосконалої його концепції, відповідно до якої кожна річ, предмет має свою ідею: стіл я бачу, чашу я бачу, але ні «стільності», ні «чашності» не бачу. За легендою, Платон відповів так: «Щоб бачити стіл і чашу, у тебе є очі, а щоб побачити «стільність» і «чашність», у тебе немає розуму» [3, с.251]. Платонівський Сократ, зустрічаючись з подібною розумовою сліпотою своїх співрозмовників, наводить безліч прикладів, які можуть розвіяти нерозуміння обмежених всезнайок. Хоча його ніколи не залишає сумнів щодо результатів своїх прагнень (оскільки, очевидно, вбачає в глупоті значну силу).

Відсутність здатності до розуміння світу як *цілісності*, з чого і починається «одісея світового духа», в соціальному бутті приводить до утворення безглузвих конструкцій і утопій. Як свідчить сьогодення, податковий кодекс, комунальна реформа, боротьба за владу з метою її морального очищення, адміністративного удосконалення, інші проекти в реаліях українського державотворення, не приводять і не можуть привести до очікуваних позитивних результатів. І зовсім не тому, що погано задумані (якраз раціонально вони добре виважені), а тому, що не мають узагальнюючої інтелектуальної архітекτονіки, свого нинішнього «ейдосу», який допоміг би позбавитись пустоти, в котрій зникають найбагатородніші задуми. Те ж саме можна сказати і про постійні спроби втілити в практику реального життя принципи європейського гуманізму: свобода слова, права людини і ліберальна демократія, які повинні їх забезпечувати, не маючи конвергуючої, змістовної сили мудрого забезпечення смислу існування (особливо на майбутнє), розростаючись без обмежень, набувають потворних, невідповідних сутності гуманізму рис.

У мудрості («софійності») Сократа міститься колосальна за своїм змістом потенція подолання низького рівня усвідомлення буття. Сутність її — у творчому, а тому нескінченному процесі осмислення реальності (суб'єктивно-духовної, егологічної), що дозволяє перманентно уникати помилок і заблуджень, закономірних, але небажаних. Тим самим «софійний гуманізм» упереджує від поверхового розуміння процесу пізнання (отже, і освоєння) світу у вигляді дитячої пірамідки, символу повільного, але неухильного накопичення інформації. Утворюється позиція, згідно якої духовний процес уявляється в образі прямої дороги. Якщо й можна говорити про ту чи іншу лінію розвитку людської думки, то такою буде не запаморочлива експонента (як думалось донедавна), і навіть не оптимістично зростаюча пряма, на що багатьом хотілося б в наш час сподіватися.

Лінія духовного розвитку людства скоріше буде схожа на заплутаний клубок, нитку Аріадни, яка мудровано в'ється всередині обмеженого ззовні, але не обмеженого всередині (внутрішньо) лабіринту нашого земного існування. Розгляд історії розвитку людського духу показує його *специфічну неспрямованість*. Кожний новий мислитель не робить з попередника п'єдестал, а просто його заперечує, проголошуючи свої ідеї так, начебто ніхто до нього не говорив. Він може сперечатися з своїми попередниками, може погоджуватися чи заперечувати їхні ідеї, але не тому, що він від них чомусь навчився або, навпаки, чогось не зрозумів. Ця суперечка відбувається *поза часом*, тут немає, хто старший або молодший, хто був раніше, і хто з'явився пізніше, тому що і той і другий беруть свої ідеї не з часу (ситуації), а з *вічності*. Оригінальний видатний мислитель не вчиться у попередників, він просто показує, відзначає факт збігу або протилежності власної точки зору з їх поглядами. У всі історичні епохи існували взаємовиключні філософські та релігійні системи, і споріднені душі знаходять одна одну і перекликаються між собою через сотні і тисячі років. Прикладом може бути вибудована аристотелівська лінія (Арістотель — Тома Аквінський — німецький ідеалізм — сучасний науково-об'єктивний, матеріалістичний світогляд), або сократівсько-платонівська (Сократ — Платон — неоплатоніки — східна патристика — німецький містицизм — Сковорода —

Бердяєв). Кожна з вибраних ліній буде виглядати бездоганною правильною і бездоганно послідовною, оскільки, поза вибором нашої позиції (в силу чого ігноруємо інші точки зору), в їх основу покладається тотожність розумних підходів. Тобто їх об'єднує те, що перекликається з вічністю, що утверджує себе назавжди — мудрість.

Послідовник сократівської «софії» Платон будує новий світ не із алегорій і абстрактних понять, не із природоподібних стихій, що зображують якісь невизначені і неконтрольовані сили, які протистоять людині, а з добре знайомих їй предметів, нецікавих до тих пір, поки вона не задумується над їх «чудодійною силою» [1, с.136]. А коли задумується, то здивується, а з цього подиву починається незворотна робота думки. Без сумніву, тільки думання є найвиразнішим проявом розуму, тільки думання через зацікавленість у проясненні сутності всього існуючого показує *дійсність сили мудрості*, яка веде до знання і розуміння. Мудрість заснована на безсмерті думки. Тому Платон закликає зупинитись, відвернутись від дріб'язкових турбот повсякденності, перейнятися відчуттям свободи і вільного часу, налаштуватися на святковий лад, адже думати, мислити, розмірковувати, розуміти, — найбільші із досягнутих для нас в цьому світі задоволень. Світ Платона — це світ звичайного життя, роз'єднаного допитливим розумом. Відданий філософії, він стає шляхом до постійного удосконалення людини і суспільства на засадах гуманізму.

Чому ж так важко доводиться стверджувати такі зрозумілі, на перший погляд, істини? Чому мудрість Сократа, спрямована на добро, привела до загибелі одного із найяскравіших мислителів, а його думки й ідеї породили стільки супротивників? Адже і в той час було достатньо тих, хто високо оцінював значимість сократівського прагнення до істини. Л. Шестов, пояснюючи несприйняття свого вчення, із-за якого на нього постійно ображалися, говорив: «Якби я говорив одне і теж, але звичне, приємне, а тому зрозуміле і приємне для всіх, на мене б не ображались». Оскільки ж Шестов повторював щось дивне, немислиме, абсурдне, яке суперечило, як здавалося, всьому інтелектуально-культурному досвіду людства, то це і викликало роздратування. Подібна ситуація виникає завжди, коли хтось неспокоює свого мислення порушив звичний спокій байдужого до звершень чиеїсь мудрості існування. Що й трапилось із Сократом. З ним не могла змиритися людина «здорового глузду», за яким здебільшого ховає свій страх перед благородством і силою мудрості пересічність, «тупувата розсудливість», котра завжди хоче жити серед раз і назавжди встановлених понять. Завжди «незручним» видається кожний, хто змінює встановлене світовідношення допитливістю свого розуму і пошуковості думки.

Супротивником «софійного» мислення, як правило, виступає і починає переважати «кількісність»; вона, по суті, означає прагматизацію буття, оскільки позбавляє його смислової наповненості. Позаякісне бачення духовних першооснов буття позбавляє людину вміння *бачити*, вона просто *дивиться*. Кількісний підхід в свою чергу не дає можливості зрозуміти красу. В.Г. Табачковський відмічає, що свого роду «кількісне» світорозуміння спотворює сутність світовідношення. Зокрема, одна із смислових домінант «Маленького принца» А. де Сент-Екзюпері — нарікання на те, що «дорослим» недосяжний опис красивого будинку з геранями на вікнах, поки вони не дізнаються, скільки коштує цей дім: ось тоді він красивий! М.Вебер, досліджуючи виникнення «духу капіталізму» з «духу християнської аскези», вбачає вияв його смислової деградації в невпинній пристрасті до наживи — близької до спортивної [6, с.60]. Байдужість до якісного змісту світовідношення, тобто до його смислового наповнення є *діяльнісним фетишизмом*. Він важливий для формування здатності людини до встановлення структурних відношень (без чого доцільна діяльність просто неможлива), але не може забезпечити постановку добутого знання у зв'язок з вищими цілями і призначенням людства (І. Кант). Звідси невідповідність, неузгодженість між смислоутворюючою і «вчислюючою» сторонами людського світовідношення [6, с.61], а тому — спотвореність гуманізму, який стає декларацією, а не внутрішньою потребою.

У такому контексті духовна реальність, яку репрезентує «софійність», стає якимось незбагненим заблудженням для глупоти, яку прагне перемогти розум. Але тільки прагне, оскільки людина все більше схильна до того, щоб сприймати світ таким, що складається з

речей, які можна без особливих затруднень виявити і зрозуміти. Звідси самовпевненість, що людина є мірою всіх речей. Це стає основою метаморфози, на яку вказує М. Вебер: вибравши «діло», професійне покликання і, відповідно, «раціональну життєву поведінку в якості своєї сутності, людина все частіше стає свого роду заложником цього «діла», в жертву якому приноситься і сама гуманістична ідея гармонічної, прекрасної людини» [2, с.207]. Чи може ця метаморфоза стати фатальною для людини, або ж все-таки містить в собі якісь можливості для протистояння?

Ж.-П.Сартр вважав, що найперший імпульс людини — бути Богом, бути всім і розуміти все, володіти світом і не мати нічого поза собою, не визнавати ніяких кордонів та умовностей. Цьому заважає *Інший* (заважає реальність), тому людина завжди зазнає катастрофи. Вона — Бог, що не склався, і кожна неутворена історія життя, якою б вона не була, це історія безталанності. Звідси виникає розчарування людини в значущості *софії* — і для себе, і для інших. Втрачається «центр» особистості, вона перетворюється, стає схожою на загальноприйняті зразки, не здатною на духовну трансценденцію. Гуманізм відступає перед натиском бездумної чуттєвості (в якій Еразм Роттердамський вбачає основу глупоти). Під тиском глупоти втрачається смисл творчості, оскільки стає незрозумілим, а тому й непотрібним знання про вище призначення людини. Виникає та ситуація, про яку А.Мальро говорив, що драма життя нашого покоління полягає не в тому, що Бог помер, а в тому, що померла людина. А з нею зникає мудрість, без якої проблема гуманізму набуває утопічного характеру.

Література

1. *Васильева Т.В.* Афинская школа философии. — М., 1985.
2. *Вебер М.* Избр. произведения. — М., 1990.
3. *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М., 1979.
4. *Платон.* Апология Сократа. — *Платон.* Собрание сочинений в 4 т. — Т.1. — М., 1990.
5. *Столяров А.* Время без времени // Октябрь. — М., 2002. — № 7.
6. *Табачковский В.Г.* Человеческое мироотношение: данность или проблема? — Київ, 1993.

Надійшла до редакції 11.12.2002 р.